

Uit het spreekwoordenboekje van Franciscus Goedthals (1568): Een ‘Leuvensche’ sprokkel

Pierre Swiggers en Elizaveta Zimont

Afb. 1: Gravure De blauwe huycke van Frans Hogenberg
[Bron: Rijksmuseum Amsterdam, Rijksstudio]

Afb. 2: Nederlandsche spreekwoorden van Pieter Brueg(h)el de Oude [Berlin, Staatliche Museen]

In het kader van een breder onderzoek naar de oudste (gedrukte) woordenboeken Nederlands (of: “Vlaemsch”) – Frans (en omgekeerd), werden verwante publicaties, zoals meertalige thematische woordenlijsten, conversatie-handboekjes en spreekwoordenverzamelingen, in kaart gebracht. Spreekwoordenverzamelingen uit de Vroegmoderne Tijd vormen een studievoorwerp dat zich leent tot complementaire soorten van onderzoek: taalkundig (nuttige informatie vanuit historisch-taalkundig perspectief en ook vanuit een lexicografische invalshoek), etnografisch (informatie over lokale en nationale folk-lore), socio-cultureel (informatie over bevolkingsgroepen, over beroepen, sociale praktijken), maar ook kunsthistorisch: men denke in dit laatste verband aan artistieke representaties van spreekwoorden, zoals men die o.a. vindt in de gravure *De blauwe huycke* (ca. 1556–1560, Rijksmuseum Amsterdam) [afb. 1] van cartograaf Frans Hogenberg (ca. 1535–1590) of in het beter bekende schilderij van Pieter Brueg(h)el de Oude (ca. 1525–1569), *Nederlands[ch] e spreekwoorden* [afb. 2] (1559, Gemäldegalerie, Staatliche Museen Berlin), waarop 125 spreekwoorden staan uitgebeeld (een kopie, van de hand van zijn zoon Pieter Brueg(h)el de Jonge [1564/5–1638], bevindt

zich in het Rockoxhuis te Antwerpen). Pieter Bruegel(h) el de Oude schilderde daarnaast ook nog individuele panelen met de uitbeelding van een spreekwoordelijk gezegde.

Een zeer interessant specimen van spreekwoordenverzamelingen is een in 1568 door Christoffel Plantijn (Christophe/Christofle Plantin, ca. 1520–1589) [afb. 3] gedrukt werk dat verscheen onder de titel *Les proverbes anciens flamengs et françois correspondants de sentence les uns aux autres*. Het werkje [titelblad: afb. 4], waarvoor het koninklijk privilege werd toegekend “le 7. iour de Febvrier” [1568?], telt 143 bladzijden en bevat een eerder ongeordende verzameling van Vlaamse spreekwoorden en zegswijzen, die telkens (en dit bijna steeds op een nieuwe lijn) gevolgd worden door één of meerdere tegenhangers in het Frans; de Vlaamse uitdrukkingen zijn in gotische letter gedrukt, de Franse in romein. De auteur wordt op de titelbladzijde vermeld als “François Goedthals” (“Colligés & ordonnés par M. François Goedthals”).

Het boek is door drukker Plantijn opgedragen aan “Monseigneur Adolphe de Bourgogne” [= Adolf van Bourgondië, 1502–1568], “seigneur de Chapelle, Wac-kene &c”, die bestuurder van Zeeland en hoofdbaljuw van de stad Gent was. In zijn opdracht laat Plantijn ook niet na de loftrompet te steken van de auteur, “citoien de la ville de Gand, homme de grand sçavoir”. Het werkje wordt afgesloten met een Latijns epigram, onder het ludieke (drinkeboers-)pseudoniem van “Microbius Philopotes”, ter ere van de auteur, die als “Flandrensis” wordt bestempeld.

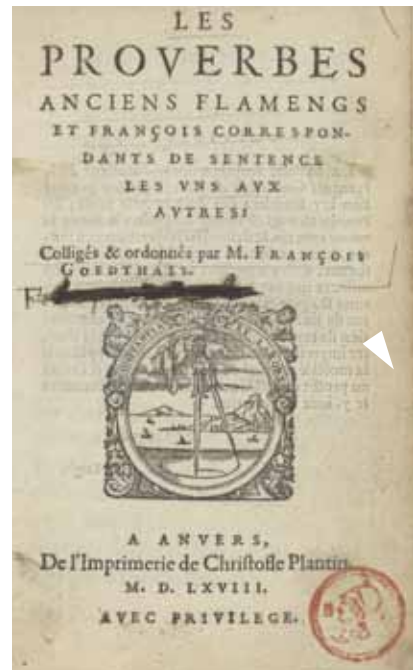
Franciscus (François/Frans) Goedthals/Goethals, die als humanist ook een aantal Grieks-Latijnse namen gebruikte (Panagathus; Euclolius; Eutrachelus, naast de verlatijnste vorm Goethalsius) was in 1539 geboren, in Gent of in Brugge. Hij schreef zich in als student aan de Leuvense universiteit, waar hij in 1570 doctor in beide rechten (burgerlijk en kerkelijk) werd. Hij was gedurende een tweetal decennia actief te Brugge als rechtsgeleerde en doceerde ook deeltijds aan de Leuvense universiteit.

In 1588 werd hij benoemd aan de door Filips II in 1559 opgerichte universiteit van Douai (= Dowaii) als hoogleraar kerkelijk recht. Hoewel hij gehuwd was en vader van een kroostrijk gezin van elf kinderen, kreeg Goedthals de pauselijke toestemming om priester te worden.

Afb. 3: Christoffel Plantijn met zijn embleem en spreuk, door H. Goltzius [Internet-Archive]

Afb. 4: Titelblad van de Proverbes van Goedthals [Exemplaar Bibl. RUGent]

*Chanoinesse de denain
en habit de Choœur*

Afb. 5: Kanunnikes van Denain in koorgewaad [Bron: Histoire des ordres monastiques, religieux et militaires (...), t. V, Paris, 1718]

Afb. 6 : Reliëfplan (1710) van de Collégiale Saint-Amé te Douai [Douai, Musée de la Chartreuse]

Zijn echtgenote, de Leuvense Catherina van Gobeleschroy, stemde hiermee in en trok zelf als joffer in het klooster van Denain [afb. 5: prent van een kanunnikes van Denain in koorgewaad]. Haar echtgenoot werd kannik van Saint-Amé in Douai, waar hij in 1616 overleed. Van de niet meer bestaande “collégiale Saint-Amé”, die een belangrijke rol heeft gespeeld in de vroegste fase van de universiteit van Douai, is een reliëfplan bewaard in het Musée de la Chartreuse te Douai [afb. 6].

Franciscus Goethals is de auteur van meerdere theologische en juridische werken, die een directe band hebben met de door hem uitgeoefende functies.

In 1567 verscheen te Leuven, bij Joannes Bogardus, zijn juridisch traktaat *De dominii distinctione, sive de communione rerum inter amicos* [afb. 7] opgedragen aan de rechtsgeleerde en voorzitter van de Raad van State Wigle van Ayta van Zwichem (Viglius ab Ayta Zuichemus, 1507–1577) [afb. 8].

Daarnaast heeft hij ook een niet onbelangrijk literair oeuvre nagelaten – daterend uit zijn Leuvense studententijd – waaronder een lofgedicht, met staatkundige inhoud, opgedragen aan de senaat van Brugge, waarvan hij zelf lid was (*De foelici et infoelici republica, ad Senatum Brugensem*, in 1567 te Leuven gedrukt, ook door J. Bogardus) [afb. 9] en een mysteriespel, opgedragen aan de Leuvense theologieprofessor Petrus Curtius (*Comoedia nova ac sacra, cui titulus Soter gloriosus*, 1563). Zijn spreekwoordenboek is een luchtiger en volks-er werkje.

Afb. 7: Titelblad van Goethals *De dominii distinctione*

Afb. 8: Wigle van Ayta, portret door Frans Pourbus de Oudere

Afb. 9: Titelbladzijde van De foelici et infoelici republica [Exemplaar Bibl. RUGent]

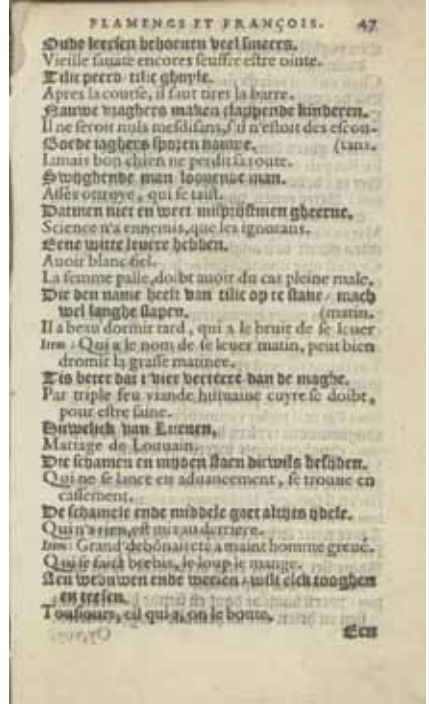
De inhoud ervan wordt aangekondigd bij het begin in een tekstpassage gedrukt in de vorm van een storttrechter [afb. 10], en waaruit blijkt dat de auteur de specifieke kwaliteiten van “elcke tale” onderkende:

WALSCH E ENDE
VLAEMSCHE OPRECHTE

proverbien / ghemeeene divisien ende gente spraken / ofte oude bedieden (soo verre die vernemelic waren) nef-fens elcanderen ghevoeght by paren. Niet in eenigher maniere van interpretatie ofte ongeuseerden uutlegh: Maer gheheel sulcx als de selve adagen ende bekende propositen zijn hier ende elders inde memorie ende mondt vanden verstandighen volcke / altemet eenslydende in woorden / ende sommighe alleeneelick in sententie ofte ghelijcken sin / naer dat elcke tale heeft huere gracie ende sonderlicke bevallicheyt van uutsegghen.

Afb. 10: Aanvang van Goethals' Proverbes [Uit exemplaar Bibl. RUGent]

Afb. 11: François Rabelais [website banqueimages]

Afb. 12: Passage op p. 47 van Goedthals 1567

Hoewel de bonte spreekwoordenverzameling braaf opent (met uitdrukkingen als “Tes al niet sonder God alleene” en “De liefde Gods gaet boven al”), is het geheel niet erg in overeenstemming met het latere universitaire ambt van de auteur, en nog minder met de kerkelijke functie die hij nadien zou bekleden. Maar voor alle duidelijkheid: dit literair divertissement, waarin boerenwijsheid hand in hand gaat met schalkse en ook eerder vulgaire zegswijzen, verscheen vooraleer Goedthals doctor in beide rechten werd. Mogelijk wou de auteur ook zijn grondige vertrouwdheid met de volkstalen, in casu het Vlaams en het Frans (“Walsch”) ten toon spreiden, en dit op een ludieke wijze. Het dient gezegd dat hij zich geen moeite heeft gespaard om van alle Vlaamse spreekwoorden en zegswijzen het Franse equivalent te zoeken en, indien dit niet voorhanden was, een benaderende “her-taling” te bieden.

Bij het zoeken naar Franse equivalenten heeft Goedthals ook geput bij Franse auteurs, zoals François Rabelais [afb. 11], uit wiens Pantagruel een aantal uitdrukkingen zijn overgenomen, of Jean en Clément Marot; verder zijn er enkele sporadische ontleningen aan laat-middeleeuwse auteurs zoals Guillaume Crétin, Jean Molinet en Jean Meschinot. Goedthals lijkt dus enigermate vertrouwd te zijn geweest met de literatuur geproduceerd aan het Bourgondische hof.

De opzet van Goedthals’ werkje is bijzonder ruim; dat blijkt al uit de hierboven gedrukte trechtertekst waarin sprake is van “proverbien” (= spreekwoorden), “ghemeene divisien” (= algemeen gebruikelijke zegswijzen) en “gente spraken” (= elegante formuleringen). En de lezer krijgt inderdaad een bonte verscheidenheid aan spreekwoorden en volkse uitdrukkingen voorgeschoteld!

Goedthals’ Leuvense periode heeft ook een leuk spoor nagelaten in het boekje; op p. 47 vindt men, na het gezegde “Tis beter dat t’vier verteere dan de maghe”, het laconieke item: Huwelick van Lueven. / Mariage de Louvain. [afb. 12].

Afb. 13: Standbeeld van Adriaan Poirters te Oosterwijk [Rijksmonumenten.nl]

Afb. 14: Titelblad Het Masker van de wereldt afgetrocken van Poirters

Op het eerste gezicht een nogal cryptische passage, waarvan het spreekwoordelijk gehalte niet erg duidelijk is. Maar het gaat hier wel degelijk om een volkse aanduiding, namelijk van een (vaak “dringend”) huwelijk van een (in die tijd) mannelijke student met een Leuvense schone (variërend van een dienstmeid of herbergiersdochter tot een weduwe). Goedthals biedt hiervan de eerste, bij ons weten, lexicografische attestatie; hetzelfde geldt naar ons weten ook voor de corresponderende Franse uitdrukking “mariage de Louvain”.

De Vlaamse uitdrukking vindt men later, in een licht gewijzigde vorm, bij twee auteurs die met hun literair oeuvre een bredere massa wisten te bereiken: de jezuïet Adriaan Poirters (1605–1674) en Jacob (“vadertje”) Cats (1577–1660). In tegenstelling met Goedthals gebruiken beide auteurs het bijvoeglijk naamwoord “Leuvens[ch]” in plaats van de naamwoordelijke bepaling “van Leuven”.

Adriaan Poirters [afb. 13], die in Leuven theologie en filosofie had gestudeerd en later studieprefect in Mechelen zou worden, geeft in *Het Masker van de wereldt afgetrocken* (eerste uitgave: 1646, Antwerpen; het werk kende tientallen herdrukken) [afb. 14] een bredere definitie, in anekdotische context geplaatst, van een “Leuvensch huwelijk”:

“Ick hebber somtijds ghevonden die my beleden, dat de saecke met hen soo ghepasseert was: namentlijck ben ick indachtigh van een weduwe die my vertelde, dat sy ten huwelijk brocht eenen stuyver, ende haeren man seven oort, ende soo sy ghetrouwt waren, ginghen sy voor twee blancken ghebranden wijn drincken; dat was de Bruyloft die sy hielden. Diergelijcke vryagien ende versaeming[e] [versaming/verzaming; verbinding, vereniging, geslachtsgemeenschap] heet-men in Brabandt Leuvensche huwelijken”.

Afb. 15: Jacob Cats, portret door Michiel Jansz. Van Mierevelt
[Rijksmuseum Amsterdam, Rijksstudio]

Afb. 16: Titelblad van Houwelick van Jacob Cats

Hier lijkt de uitdrukking de algemene betekenis te hebben van een “huwelijck gesloten en gevierd met bescheiden middelen [en in beperkte kring]”.

Bij de Noordnederlandse tegenhanger van Poirters, Jacob Cats [afb. 15] dient men de uitdrukking niet in zijn bijzonder populair boek over het Houwelick (1625) [afb. 16] te zoeken, maar wel in zijn ouderdomswerk Twee-en-tagtig-jaarig leven, van zyn Geboorte tot zyn Dood toe. Dienende tot naricht aan deszelve XIV. Kinds-kindren. Door hem zelve in Vaerzen beschreven (1659) [afb. 17]. Daar is “Leuvensch huwelijck” de aanduiding voor een onbezonnen matrimoniaale verbintenis, zeg maar een jeugdzonde. De protestant Cats (die getrouwd was met een Antwerpse) is niet mals in zijn oordeel over dit soort uitschuivers en maant met berispemde vinger:

“Al die in haere jeught wel eer te Leuven trouwden,
En op soo swacken gront haer echte leven bouwden,
Die hebben in 't gemeen hier in heel misgetast,
Haer saecken naderhant, die gingen niet te vast.
't Gevry was aengenaem, maer siet, ten langen lesten,
Voor 't noodigh huysbedrijf en was'er niet ten besten.
Den doeck ginck voor den boeck, dus had men niet geleert,
En daerom wordt den wulp met geen en steen vereert.
Het trouwen buytens tijts laet dat voor jonge zotten,
Een Leuvens huwelijck en dient maer om te spotten:
Gesellen, wieje sijt, betoomt uw weeligh bloet,
Eer dat men is volleert en is geen trouwen goet”.

Afb. 17: Titelblad Twee-en-tagtig-jaarig leven van Jacob Cats

Dankzij Cats en Poirters is de uitdrukking “Leuvens huwelijk” (in die modernere schrijfwijze) opgenomen in het Woordenboek der Nederlandsche taal, deel VI (s.v. Huwelijk), waar als definitie wordt gegeven: “een onberaden, lichtvaardig huwelijk; eig. het huwelijk van iemand die nog studeert, nog niet zelfstandig is” (WNT deel VI, col. 1340).

Het is ons niet bekend of Goedthals’ eigen huwelijk ook ressorteerde onder de categorie “Leuvens[ch] huwelij[c]k”, maar in elk geval komt hem de verdienste toe aan dit Leuvense verschijnsel – later losgekoppeld van de Leuvense verankering en veralgemeend onder de vorm van “studentenhuwelijk” – een lexicografisch etiket te hebben gegeven.

ACHTERGRONDINFORMATIE

Het bronnenmateriaal van het hierboven vermelde onderzoek over de tweetalige woordenboeken (waaronder ook een aantal 16de-eeuwse Leuvense drukken) werd beschreven in P. Swiggers / E. Zimont, “Dutch-French Bilingual Lexicography in the Early Modern Period. A checklist of sources”, *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft* 25 (2015), 110-148.

De voor deze bijdrage gebruikte, en door ons bewerkte uitgave van Goedthals’ *Proverbes* wordt bewaard in de Bayerische Staatsbibliothek te München. Voor een betere kwaliteit van de illustraties werd gebruik gemaakt van het exemplaar dat zich in de bibliotheek van de RUGent bevindt. De aanhefttekst in trechtersvorm werd zo accuraat mogelijk gereproduceerd; wel werd het gebruik van de letters u/v gemoderniseerd (ook in de andere citaten), dit in overeenstemming met hedendaagse filologische conventies. De schrijfwijze wt aan het begin van woorden werd als uut getranscribeerd. In 1836 publiceerde de Groningse hoogleraar G.J. Meijer *Oude Nederlandse Spreuken en Spreekwoorden*: dit werkje biedt de heruitgave van *Ghemeene Duytsche Spreekwoorden*, een anoniem gedrukt boekje uit 1550, gedrukt in Kampen, en een selectie van de Vlaamse spreekwoorden (zonder de Franse tegenhanger) in Goedthals’ werk (*Huwelick van Lueven* werd niet weerhouden in deze selectie).

Voor de citaten uit de werken van Adriaan Poirters en Jacob Cats werden volgende uitgaven gebruikt: A. Poirters, *Het Masker van de wereltd afgetrocken*, ed. J. Salsmans en E. Rombauts (Oisterwijk, 1935); J. Cats, *Alle de werken*, ed. J. van Vloten [deel 2] (Zwolle, 1862). Van de twee geciteerde werken van Poirters en Cats verschenen talrijke drukken, met wisselende spelling van de titel.

Het standbeeld van Adriaan Poirters staat op het Kerkplein in Oisterwijk.

De attestatie van de Franse uitdrukking “mariage de Louvain” bij Goedthals dient toegevoegd te worden in W. von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch*, vol. V, 1950, p. 426, s.v. Louvain, waar enkel de uitdrukkingen en termen vint d’Lovaye (‘westenwind’), basse lovaye (‘noordwest’), lovaye (‘westen’), gebruikt in Luik en Hoei, en de oude muntbenamingen lovengnois en denier lovinghois vermeld worden.

In deze bijdrage werd de spelling “Goedthals” van de auteursnaam als vaste vorm gebruikt.